problems and prospects for the implementation of the strategy for the development of the export of agricultural products until 2026. The obtained results can be used to deepen the theoretical studies on the improvement of the export structure of agricultural products in terms of increasing the share of processed goods, as well as in practical terms regarding directions and measures to revive the export potential of the agricultural sector in the process of eliminating the consequences of Russian aggression. This will make it possible to strengthen the resilience of the agricultural sector against crisis phenomena and prevent the export of agricultural products from falling below the indicative level.

***Key words**: export activity, agrarian crises, agro-industrial complex entities, sustainable development, peak periods, agricultural raw materials, processed and finished products.*

УДК: 316.4
DOI: 10.32782/2415-8240-2022-101-2-197-207

ПРОФЕСІЙНА ТА СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ВЕТЕРАНІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ В УКРАЇНІ

М. І. МАЛЬОВАНИЙ, *доктор економічних наук*
Ю. В. УЛЯНИЧ, *кандидат економічних наук*
О. Д. ПІДЛУБНА, *викладач*
Уманський національний університет садівництва

У статті розглядається вагомість професійної та соціальної адаптації військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей в Україні. Вивчено поняття професійної та соціальної адаптації та виокремлено власне їх трактування. Досліджено зміни в підходах до розуміння професійної діяльності та розкрито зміст соціальних навичок сучасного працівника.

Розглянуто модель соціального супроводу військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей за методологією проєкту «Норвегія – Україна». Вивчено та проаналізовано позитивний досвід проєкту «Перепідготовка та соціальна адаптація військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей в Україні. Інтеграція моделі проєкту «Норвегія – Україна» в державну систему» в Уманському національному університеті садівництва за програмою «Організація власного бізнесу в садівництві та овочівництві».

***Ключові слова:** військовослужбовці, ветерани, соціальна адаптація, професійна адаптація, проект, допомога.*

Постановка проблеми. Проблема соціальної адаптації військовослужбовців та ветеранів війни в Україні є актуальною, з кожним роком рівень цієї проблеми ще більше висвітлюється в ЗМІ, зустрічається в повсякденному житті та все більше людей відносяться до зазначеної категорії осіб в умовах повномасштабного вторгнення рф на територію України.

Теперішній стан українського суспільства доводить важливість психологічного стану бійця, адже травматичний стрес, що часто виникає під час військових дій, є одним з головних внутрішніх бар'єрів на шляху адаптації до мирного життя. Перебування на війні – це екстремальна ситуація, під час якої людина, постійно відчуваючи надсильний психоемоційний стрес, змушена долати його вольовими зусиллями. Платити за це, як правило, доводиться надзвичайно високу ціну: практично в усіх учасників бойових дій неминуче відбуваються зміни у фізичному та психологічному стані.

Експерти, які допомагають ветеранам інтегруватись до цивільного життя, виділяють у них низку військових навичок, необхідних для виживання в бойовій обстановці. Деякі навички виробляються на підсвідомому, психофізіологічному, рівні як механізм самозахисту, інші формуються свідомо під впливом навчання, військових інструкцій, наказів. Але коли військовослужбовець опиняється у цивільному житті військові навички повинні поступово поступитись соціальним, адаптативним, комунікабельним та професійним.

В цьому військовослужбовцям допомагає психологічна робота, участь у тренінгах, семінарах, воркшопах, проектах міжнародної підтримки, що спрямовані саме на організацію супроводу професійної самореалізації учасників.

Так, позитивний досвід психологічної роботи з військовослужбовцями, ветеранами АТО/ООС, членами їхніх сімей у межах проєкту «Норвегія – Україна» на базі УНУС свідчить, що вони мають труднощі в налаштуванні міжособистісних контактів, при обміні інформацією, виконанні окремих завдань під час психологічних занять. Багато з них складно переживають перший етап реінтеграції в умови цивільного життя. Цей процес може тривати роками. Типовим є прояв нав'язливих спогадів-тригерів, які виникають при виконанні певних вправ. Тож, такі заходи та програми дають можливість сформувати ефективну професійну та соціальну підтримку військовослужбовцям та членам їх сімей.

Питання підтримки професійної та соціальної адаптації військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей в Україні є надзвичайно актуальним та болючим, враховуючи агресивний військовий режим рф. Тож, логічно оговорювати дану проблематику, розвивати та розробляти програми підтримки військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей на всіх рівнях і у всіх сферах нашої життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню професійної та соціальної адаптації військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей в Україні присвячено велика кількість напрацювань, зокрема: А. Л. Красильщикова, Є. В. Абрамова, О. О. Буряка і М. І. Гіневського, Т. Вдовиченко та ін. Автори присвятили свої праці різним аспектам працевлаштування, оцінці рівня конкурентоспроможності на ринку праці, фінансового забезпечення соціальної адаптації військовослужбовців та ветеранів.

Особливу нішу в дослідженнях адаптації військовослужбовців та ветеранів відведено саме психологічному аспекту та їх соціальній адаптації. Окремі

питання соціального захисту військовослужбовців знайшли висвітлення у працях В. І. Алещенко, В. В. Балабіна, О. С. Верби, М. І. Карпенка, І. І. Марка, В. І. Пашинського, О. М. Щербініна та ін.

Теоретичні основи та проблематика механізмів реалізації соціального захисту представлена в працях: В. Скуратівського, В. Вакуленко, Н. Болотіної, Л. Баранник, О. Лаврухінта та ін. Окреме коло дослідників розкривають особливості нормативно-правових засад соціального захисту учасників бойових дій в своїх напрацюваннях: І. Дацюк, О. Кондратенко, М. Кравченко, А. Кириченко, Д. Чижов та ін.

Детальний аналіз реального стану реалізації програм з соціальної адаптації військовослужбовців в Україні містять публікації організацій громадянського суспільства, включно з об'єднаннями ветеранів.

Крім вітчизняних напрацювань з даної проблематики важливе значення для розуміння природи процесу соціальної адаптації, його складових, цілей, основних викликів та соціальних наслідків мають роботи зарубіжних дослідників. Серед яких болгарські дослідники Венелін Терзієв та Севдаліна Дімітрова, роботи американських вчених Крістін Ель- нітскі (Christine Elnitsky), Мікаель Фішер (Michael Fisher) та Кара Блевінс (Cara Blevins), Лінди Купер (Linda Cooper), Ніка Каддіка (Nick Caddick), Лорен Годьєр (Lauren Godier), Алекса Купера (Alex Cooper), Метта Фоссея (Matt Fossey), Річа Моріна (Rich Morin), Ронди Корнум (Rhonda Cornum), Майкла Меттюса (Michael D. Matthews) та Мартіна Селігмана (Martin E. P. Seligman).

Методика досліджень. Теоретико-методологічною основою проведеного дослідження були праці вітчизняних і зарубіжних науковців, провідних вчених та практиків у сфері професійної та соціальної адаптації військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей, публікації організацій громадянського суспільства, включно з об'єднаннями ветеранів, напрацювання УНУС, як учасника проєкту «Норвегія-Україна».

В процесі дослідження використовувались загальнотеоретичні методи. При досліджені теоретичних аспектів професійної адаптації військовослужбовців та ветеранів використано системний метод. При дослідженні новочасності поняття соціальної адаптації використано метод аналізу. За допомогою абстрактно-логічного методу – обґрунтовано і викладено висновки та пропозиції стосовно професійної та соціальної адаптації військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей.

Результати дослідження. Аналізуючи різні підходи до визначення поняття «соціальна адаптація» та особливості надання соціального супроводу в Україні розуміємо це поняття як процес пристосування до соціальних змін та допомога у проведенні аналізу життєвої ситуації, визначенні основних проблем, шляхів їх розв'язання; надання інформації з питань соціального захисту населення; навчання, формування та розвиток соціальних навичок, умінь; допомога у зміцненні/відновленні родинних та суспільно корисних зв'язків, організації денної зайнятості та дозвілля. Тобто соціальна адаптація не є підсумком, не є завершальним процесом це постійно існуючий, еволюціонуючий процес.

Під професійною адаптацією розуміємо заходи, спрямовані на відновлення та вдосконалення професійних навичок і умінь шляхом професійного навчання, надання інформаційних, консультаційних та профорієнтаційних послуг із зазначених питань, підвищення їх конкурентоспроможності на ринку праці.

Ці два види адаптації мають відбуватись в комплексі та спрямовувати військовослужбовців, ветеранів чи членів їх сімей на один кінцевий результат.

У процесі соціального супроводу військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їхніх сімей у напрямі професійної самореалізації важливо ознайомити їх із сучасними тенденціями на ринку праці, забезпечити оволодіння навичками правильної постановки мети в пошуку роботи, застосування техніки SMART-цілей, складання кар'єрної карти та розуміння того, які навички знадобляться, щоб отримати бажану посаду, як і де шукати роботу, яким має бути ефективне резюме, [1, 2].

Під тиском сьогоднішніх реалій змінюються умови та моделі управління підприємствами, і відповідно ступінь залученості та відповідальності кожного працівника. Тобто нині кожен працівник працює на майбутнє підприємства і є безпосереднім учасником всіх поточних процесів. Відповідно відбулися зміни в підходах до розуміння професійної діяльності і на піку затребуваності є соціальні навички працівника (soft skills), про які мають знати військовослужбовці, ветерани та члени їх сімей для власної соціальної та професійної адаптації.

До soft skills зараховують ділові якості, які знадобляться представнику певної спеціальності: ділове спілкування, тайм-менеджмент, управління проєктами, комунікація, лідерство та ін. Професійними цінностями називають особистісні переконання, якими людина керується в професійній практиці, наприклад, сумлінність і чесність.

До hard skills належать професійні навички і знання, необхідні для виконання прямих професійних обов'язків, наприклад, знання мови програмування для розроблення мобільних додатків тощо, [3].

Отже, на рис. 1 представлено порівняння ознак професійної діяльності в умовах сьогодення (військового вторгнення рф) та в умовах нормального життя. Тобто сучасному працівникові вже мало знати та вміти, для нього найважливішим стає момент самоствердження, момент приналежності до певного кола соціуму, можливість проявляти соціальну активність і, насамперед власні ціннісні орієнтації, тому що цінності та мотиви соціальної активності є основою вільної людини, її вільного вибору в житті, її активної діяльності. Щоб досягти такої цілісності і переключитись від військового досвіду на нормальне соціальне життя військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей потрібен час та соціальний супровід.

Прикладом успішної підтримки та супроводу є виконання проєкту «Перепідготовка та соціальна адаптація військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей в Україні. Інтеграція моделі проєкту «Норвегія – Україна» в державну систему» в Уманському національному університеті садівництва за програмою «Організація власного бізнесу в садівництві та овочівництві».

Ознаки професійної діяльності в нормальному ритмі життя (до 24.02.22 р.)

Робота за планом (планування, управління за планом);
Оптимізація виробництва;
Стандартизація, визначення мінімального обсягу замовлення (партії);
Запорука успіху-продуктивність;
Інформаційно-комунікаційні технології мають важливу, але допоміжну функцію

Ознаки професійної діяльності під час військового стану (після 24.02.2022 р.)

Непередбачуваність (неможливість працювати по плану)
Постійні зміни, плаваючі цілі
Стресостійкість, адаптованість, соціальність
Безперервні інновації
Зв'язок із зовнішнім середовищем
Натхнення, мотивація, довіра
Гнучкість, швидкість реакції (швидкість-час-гроші)
Запорука успіху-корпоративний інтелект
Надважливість інформаційно-комунікаційних технологій

Рис. 1. Ознаки професійної діяльності в різних умовах

На рис. 2 представлено модель соціального супроводу військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їхніх сімей, складену за методологією проєкту «Норвегія – Україна», [4, 5]. Професійна перепідготовка військовослужбовців та членів їх сімей здійснювалася на базі Уманського національного університету садівництва за підтримки ГО «Спілка учасників АТО Жашківщини» згідно договору № 40/21 від 06.09.2021. Основні завдання ГО полягають у: виконанні заходів по комплектуванню навчальних груп і контролю за відвідуванням занять, підборі Слухачів, проведенні співбесіди з метою виявлення рівня початкової підготовки Слухачів, проведення заходів щодо психологічної реабілітації та сприяння в працевлаштуванні.

Для оцінки якості викладання окремих дисциплін та якості сприйняття інформації слухачами проводилося анкетування відділом моніторингу якості освіти за спеціальність «Організація власного бізнесу в садівництві та овочівництві», 2021 рік.

Програма перепідготовки осіннього семестру 2021 року передбачала практичне і теоретичне навчання, семінари з інноваційних технологій вирощування в садівництві та овочівництві, бізнес-планування, інформаційні технології, консультації з організації власного бізнесу, тренінги з психологічної підтримки та активну комунікацію з підприємцями.

Рис. 2. Модель соціального супроводу військовослужбовців, ветеранів, членів їх сімей

Оцінювання здійснювалося за результатами добровільного on-line опитування вищевказаних учасників освітнього процесу в межах внутрішнього моніторингу якості освіти.

Отже, на запитання «Як Ви оцінюєте рівень освітніх послуг, які надає Уманський НУС за цією освітньою програмою?» 96 % респондентів зазначили, що задоволені рівнем здобутих знань, 4 % – частково задоволені, не задоволених немає (рис. 3).

Рис. 3. Оцінка рівня якості надання освітніх послуг (у відсотках)

У відповіді на питання про подальше використання набутих знань, вмінь і практичних навичок за час навчання 88 % учасників опитування зазначили впевненість, що зможуть їх застосувати у подальшому працевлаштуванні, або

для розвитку власної справи, і лише 12 % здобувачі вказали на можливе часткове їх застосування.

Детальний аналіз результатів опитування дозволяє згрупувати відповіді респондентів за основними темами або проблематикою, і виявити недоліки, на які доцільно звернути увагу науково-педагогічним працівникам для удосконалення навчальних курсів за освітньою програмою в перспективі.

Основною такою темою є доступність курсу (логічність та системність викладу матеріалу, відповідність дисциплін їх фактичному змісту, навчальним цілям, програмним результатам, зрозумілість суті навчальних завдань, зокрема письмових робіт, наявність посібників та методичних вказівок).

Аналіз результатів анкетування щодо якості та доступності викладання навчальних дисциплін освітньої програми дозволив встановити, що більшість здобувачів освіти задоволені її якістю, доступністю, навчально-методичним забезпеченням (рис. 4).

Рис. 4. Доступність матеріалу, який подається науково-педагогічними працівниками в рамках освітньої програми (у відсотках)

За результатами узагальнення відповідей респондентів можна стверджувати, що чітка організація і належне навчально-методичне забезпечення курсу підвищують загальну оцінку задоволеності учасників проєкту навчанням за даною освітньою програмою.

Серед інших важливих тем, які потребують уваги за результатами анкетування, слід виокремити відношення викладачів, задіяних у реалізації освітньої програми, до здобувачів освіти. Адже їх високий фаховий рівень, доброзичливість, тактовність позитивно впливають на соціальну адаптацію ветеранів війни, військовослужбовців і членів їхніх сімей та сприяють засвоєнню знань, вмінь і набуттю компетентностей, які дозволять себе успішно реалізувати.

Опитані загалом позитивно оцінили досвід взаємозв’язку і співпраці з викладачами, особливо відмітили високий рівень зацікавленості науково-педагогічних працівників в успіхах студентів, їх терплячість і коректність під час відповідей на запитання (рис. 5).

Рис. 5. Відношення викладачів, задіяних у реалізації освітньої програми, до здобувачів освіти, (%)

Відповіді на питання стосовно активності й відкритості групи опитаних респондентів і викладачів до конструктивного спілкування під час проведення занять вказує на їх активність, бажання подискутувати і обговорити незрозумілі теми чи завдання, уточнити матеріал і краще його засвоїти (рис. 6).

Рис. 6. Активність здобувачів освіти під час занять

На запитання анкети «Які труднощі виникали у Вас під час навчання за освітньою програмою?» здобувачам пропонувалось обрати відповідь із наступного переліку:

- важкі завдання, зокрема обґрунтування бізнес-ідеї;
- недостатній обсяг годин для вивчення дисциплін;
- недостатня кількість практичних занять;
- труднощів не виникало;
- або запропонувати власний варіант.

При цьому кількість варіантів вибору не обмежувалася. Узагальнені результати систематизовані у таблиці 1. Позитивним моментом є те, що у 86 % респондентів не виникало труднощів під час навчання.

Під час опитування здобувачам освіти було запропоновано оцінити за 5-ти бальною шкалою (1 –незадовільно, 5–відмінно) достатність рівня знань, отриманих під час професійної перепідготовки в університеті (рис. 7).

Табл. 1. Які труднощі виникали під час навчання за освітньою програмою, на думку опитаних здобувачів

Перелік проблем	Кількість здобувачів	Відсоток
Труднощів не виникало	24	86,0
Важкі завдання, зокрема обґрунтування бізнес-ідеї	4	16,0
Недостатній обсяг годин для вивчення дисциплін	0	0
Недостатня кількість практичних занять	0	0
Інше	0	0

Рис. 7. Оцінка рівня знань, набутих під час навчання за освітньою програмою (1 – незадовільно, 5 – відмінно), (у відсотках)

Таким чином, варто відзначити достатньо високий рівень задоволеності здобувачів освіти компетентностями, які вони здобули та/або розвинули, адже більшість респондентів відмінно оцінили результат свого навчання.

Висновки. Підсумовуючи переваги навчання за спеціальністю «Організація власного бізнесу в садівництві та овочівництві» в університеті за проєктом «Норвегія-Україна», кожен із опитаних з впевненістю сказав, що рекомендуватиме іншим навчатись, або пройти програму перепідготовки в Уманському НУС. Тому варто відзначити високу зацікавленість здобувачів освіти у навчанні за цією освітньою програмою. На відкрите питання щодо побажань для покращення навчання і організації освітнього процесу 27 опитуваних відповіли, що їх все влаштовує. Позитивним є також наступні відповіді: *«Так тримати», «Хочу ще»*, серед побажань виділялось *«Більше поїздок на виробництво».*

Отже, проведений аналіз результатів анкетування дозволив встановити, що учасники проєкту за спеціальністю «Організація власного бізнесу в садівництві та овочівництві» задоволені рівнем викладання навчальних дисциплін у осіньому семестрі 2021 року (96 %). А проєкт в цілому потрібно підтримувати, розвивати, вдосконалювати та підвищувати загальний престиж військової служби серед громадян держави; впроваджувати ефективний механізм реалізації усіх видів соціальних гарантій, передбачених для них чинним законодавством України.

Література:

1. Ломакін Г.І. Соціально-психологічні складові соціальної роботи з учасниками бойових дій: методичний посібник. Харків: Оберіг, 2014. 168 с.

2. Поліщук В., Горішна Н., Слозанська Г. та ін. Соціальна робота з різними категоріями населення у територіальній громаді: українські реалії та міжнародний досвід: колективна монографія Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 221 с.

3 Басараб С. Обличчям до військових. *Військо України*. 2015. URL: http://viysko.com.ua/journal-online/obly-chchyam-dovijs-kovy-h/ (дата звернення: 11.10.2022р.)

4. Міністерство у справах ветеранів: URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2540516-ministerstvo-u-spravah-veteraniv-rekomendaciiperedbacaut-pat-reform.html. (дата звернення : 30.10.2022)

5. Проєкт «Норвегія – Україна. Професійна адаптація. Інтеграція в державну систему» (NUPASS) : інформаційний буклет / МФСА.

6. Інформація щодо реалізації заходів з психологічної реабілітації учасників АТО та постраждалих учасників Революції Гідності. URL: https://www.kadrovik.ua/novyny/informaciya-shchodo-realizaciyi-zahodiv-z-psyhologichnoyireabilitaciyi-uchasnykiv-ato (дата звернення: 01.11.2022)

7. Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім’ям: колективна монографія / за заг. ред. М. І. Мушкевич. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 260 с.

References:

1. Lomakin, G. I. (2014). Socio-psychological components of social work with combatants: methodical guide.. Kharkiv: Oberig, 2014. 168 p. (in Ukrainian).

2. Polishchuk, V., Horishna, N., Slozanska, G. Et al (2018). Social work with different categories of the population in the territorial community: Ukrainian realities and international experience. Ternopil: Yu.V. Osadtsa, 2018. 221 p. (in Ukrainian).

3 Basarab, S. (2015). Facing the military. Army of Ukraine. Available at: http://viysko.com.ua/journal-online/obly-chchyam-dovijs-kovy-h/ (access October 11, 2022)

4. Ministry of Veteran Affairs: Available at: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2540516-ministerstvo-u-spravah-veteraniv-rekomendaciiperedbacaut-pat-reform.html. (access October 30, 2022)

5. Project "Norway - Ukraine. Professional adaptation. Integration into the state system" (NUPASS): information booklet / IFSA.

6. Information on the implementation of measures for the psychological rehabilitation of ATO participants and injured participants of the Revolution of Dignity. Available at: https://www.kadrovik.ua/novyny/informaciya-shchodo-realizaciyi-zahodiv-z-psyhologichnoyireabilitaciyi-uchasnykiv-ato (access: November 01, 2022)

7. Mushkevich, M. I. (2016). Psychological assistance to ATO participants and their families: collective monograph. Lutsk: Vezha-Druk, 2016. 260 p.

Annotation

Malyovanyi M., Ulyanych Y., Pidlubna O.
Professional and social adaptation of military officers, veterans and their family members in Ukraine

The article examines the importance of professional and social adaptation of servicemen, veterans and their family members in Ukraine. The concept of professional and social adaptation is studied and their interpretation is distinguished. Social adaptation refers to the process of adaptation to social changes and assistance in analyzing the life situation, identifying the main problems, and ways to solve them; provision of information on issues of social protection of the population; training, formation and development of social skills, abilities; assistance in strengthening/restoring family and socially beneficial ties, organization of daytime employment and leisure time. That is, social adaptation is not a conclusion, it is not a final process, it is a constantly existing, evolving process.

Under professional adaptation we understand measures aimed at restoring and improving professional skills and abilities through professional training, providing information, consulting and career guidance services on the specified issues, increasing their competitiveness on the labor market.

These two types of adaptation must occur in a complex and direct service members, veterans or their family members to the same end result. Changes in approaches to understanding professional activity were studied and the content of social skills of a modern worker (soft skills) that military personnel, veterans and their family members should know about for their own social and professional adaptation was revealed. Soft skills include business qualities that a representative of a certain specialty will need: business communication, time management, project management, communication, leadership, etc. Professional values are personal beliefs that guide a person in professional practice, for example, conscientiousness and honesty.

The model of social support of servicemen, veterans of the ATO/OOS and their family members according to the methodology of the "Norway-Ukraine" project was considered. The positive experience of the project "Retraining and social adaptation of servicemen, veterans and their family members in Ukraine" was studied and analyzed. Integration of the "Norway-Ukraine" project model into the state system" at the Uman National University of Horticulture under the program "Organization of own business in horticulture and vegetable growing".

Key words: *military personnel, veterans, social adaptation, professional adaptation, project, assistance.*